

населення) у 1629 р. Серед нерухомості, що належала євреям у 1563 р., згадуються синагога, єврейська шамаша та рабина.

У 16-17 ст. єврейська громада Кременця процвітала. Визначними рабинами міста в цей період були Авраам Хазан, автор «Хіббурей лекет» («Вибрані твори»), відомий галахіст раббі Мордехай Яффе та раббі Шімшон бен Бецалель.

Колишня будівля синагоги, сьогодні приміщення автовокзалу.

У 1569 р. за Люблінською унією Кременець відійшов до польської корони, і його громада, як одна з головних у Волинському воєводстві, стала учасником Ваада чотирьох земель.

У 1765 р. у Кременці жили 649 євреїв; їм було заборонено відбудовувати зруйновані пожежею будинки. У цей період у Кременці склалася громада хасидів на чолі із сином Єхиеля Міхаеля із Злочова Мордехаєм. Її головним ворогом був місцевий маггід Яков Ізраель.

Євреї Кременця сильно страждали від міжусобиць польської шляхти, і на час переходу Кременця до Росії 1793 р. єврейська громада складалася з збіднілих торговців і ремісників. Проте відкриття наприкінці 18 ст. ліцею під заступництвом А. Чарторійського зробило Кременець привабливим центром польської культури, що поступово призвело до покращення економічного становища єврейського населення. Діяльність І. Б. Левінзона перетворила місто на один із центрів Гаскалі.

У 1897 р. єврейська громада Кременця налічувала 6539 осіб (37% населення). Євреї грали важливу роль в економіці міста, зокрема у паперовій промисловості. У 1910 р. у Кременці були талмуд-тора, початкове казенне єврейське чоловіче училище з ремісничим класом, приватне жіноче училище.

У 1933-39 рр. виходила щотижнева газета на ідиш «Кременіцер Лебн».

У 1931 р. єврейське населення Кременця налічувало 7256 осіб (36% від населення).

Хор синагоги. Фото з архіву родини Соболя.

У 1939 р., після встановлення у місті радянської влади, єврейську культурну діяльність було заборонено. До червня 1941 р. єврейське населення Кременця зросло на чотири тисячі людей за рахунок біженців із окупованої Німеччиною Польщі.

У 1629 році єврейське населення Кременця налічувало 854 особи і складало 15 відсотків від загальної кількості мешканців. Декількома століттями пізніше, в 1897 році, євреї становили 37 відсотків від населення міста та налічували 6539 осіб.

Гетто (1 березня 1942 – 2 вересня 1942 рр.).⁹² Утворене в центрі міста. Зі сходу гетто оточувала вулиця Широка, із заходу – Кременецька, з півдня – Перацького, з півночі – пожежна бригада. 1 березня 1942 р. сюди було зігнано 9 тис. 340 євреїв. Загалом тут перебувало понад 13 тис. євреїв з Кременеччини та втікачі з Польщі (зокрема з Лодзя). Територія гетто була обгороджена високим парканом та колючим дротом і мала спеціальний вхід. Охорона складалася з німецької поліції та українського шуцманшафту. Євреїв утримували в жахливих антисанітарних умовах, били нагаями і палицями, використовували на важких роботах, морили голодом і

⁹² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

розстрілювали. Нерегулярно, з великим обмеженням, людям видавали сурогатний хліб. Часто їм не вистачало питної води. На початку існування гетто євреї нелегально торгували з місцевими мешканцями через дірки у стіні, згодом німці це суворо заборонили. Щоденно тут помирало близько 10-12 осіб.

Велика синагога. Фото експедиції Ан-ського, 1912р.

9-10 серпня 1942 р. німецькі карателі розпочали ліквідацію гетто. Під час проведення такої акції члени нечисленного єврейського збройного підпілля розпочали перестрілку з німцями та українською поліцією, внаслідок чого загинуло кілька осіб. У відповідь німецька охорона відкрила вогонь по в'язням. У ці дні за містом в колишньому тирі Якутського полку було розстріляно близько 5 тис. дітей, жінок та євреїв похилого віку. Розстріли з пістолета у потилицю здійснювали гестапівці, трупи складали у спеціально виритий рів, перед розстрілом з євреїв знімали одяг та забирали коштовності і прикраси.

11 серпня 1942 р. німецькі жандарми разом з українськими шуцманами відібрали з гетто 1 тис. 200 євреїв-спеціалістів (юристів, лікарів, інженерів, бухгалтерів, адвокатів, професорів, вчителів) і під конвоєм відправили у с. Білокриницю Кременецького району, де їх розстріляли протягом шести наступних днів. 18-24 серпня 1942 р. на території тирю було знищено близько 3 тис. 500 дітей, жінок та людей похилого віку. До 30 серпня 1942 р. було розстріляно близько 12 тис. осіб. З 24 серпня по 2 вересня 1942 р. додатково було вбито 2 тис. євреїв на території Кременецької тюрми. Проти ночі 2 вересня 1942 р., після масового знищення єврейського населення міста, всі будинки, що знаходились на території гетто, були спалені. Після цього відбулась масова облава, в результаті якої тих, хто вижив (близько 1 тис. євреїв), знищили. До кінця 1942 р. в стінах гестапо

було розстріляно близько 600 осіб з мирного населення. Пережити Голокост вдалося лише 14 євреям.

Пам'ятник на братській могилі. *Фото М.Хейфеца.*

Кривче⁹³

Село Кривче відоме з XVII ст. Вперше у документах містечко згадується у 1650 році під назвою Оплакана. Кого тут оплакували, науці невідомо, але однозначно відомо, що є пам'ятки, які обов'язково варто побачити. Якщо Ви подорожуєте півднем Тернопільської області, то загляньте в Кривче – не пошкодуєте. Єврейський слід тут також присутній, але він не дуже позитивний.

Замок збудований магнатами Контськими у 1639р. У 1672р. містечко було захоплене турками на чолі із султаном Магометом IV, який розташувався у замку. Після цього ним (містечком, а не султаном) володіли

⁹³Krzywcze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1883. — Т. IV.— S. 802. (пол.); Б. Мельничук, Л. Навудило. Кривче // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. — Т. 2 К — О. — С. 237—238. — ISBN 966-528-199-2.; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/krivche.html>

шляхтичі Голіївські. У XIX ст. руїни замку викупив підприємець Л. Зейдман, і розібрав більшу частину на будматеріали.

Панорама Кривче

Село Кривче відоме від середини XVI ст. Зокрема, 1563 року власником села був польський шляхтич, кам'янецький гродський суддя Вавжинець Мілеський.

1639 року збудовано замок. Від 1650 року згадують як містечко під назвою «Оплакана». Замок не раз зазнавав нападів турецько-татарських орд, зокрема 1672 його зруйнували загони турецького султана Магомета IV. Згодом фортеця належала Кричинському; її залишки збереглися.

До 1939 року діяли «Просвіта», «Луг», «Сільський господар» та інші товариства, кооператива.

До 19 липня 2020 р. належало до Борщівського району. З 20 листопада 2020 р. належить до Борщівської міської громади.

У 1880 році у Кривчі проживало 719 євреїв (35%), 1900 – 483 (26%), у 1921 – 362 євреї (20%). Євреї жили у Кривчі з 1-ї половини 17 ст. У 18 ст. основним джерелом заробітку євреїв були торгівля, сільське господарство, різні ремесла (серед євреїв були кравці, кушніри, капелюшки).

Рабином Кривче на поч. 19 ст. був Ар'є-Лейб Бройде, на поч. 20 ст. - Шимон-Гірш Вайнер.

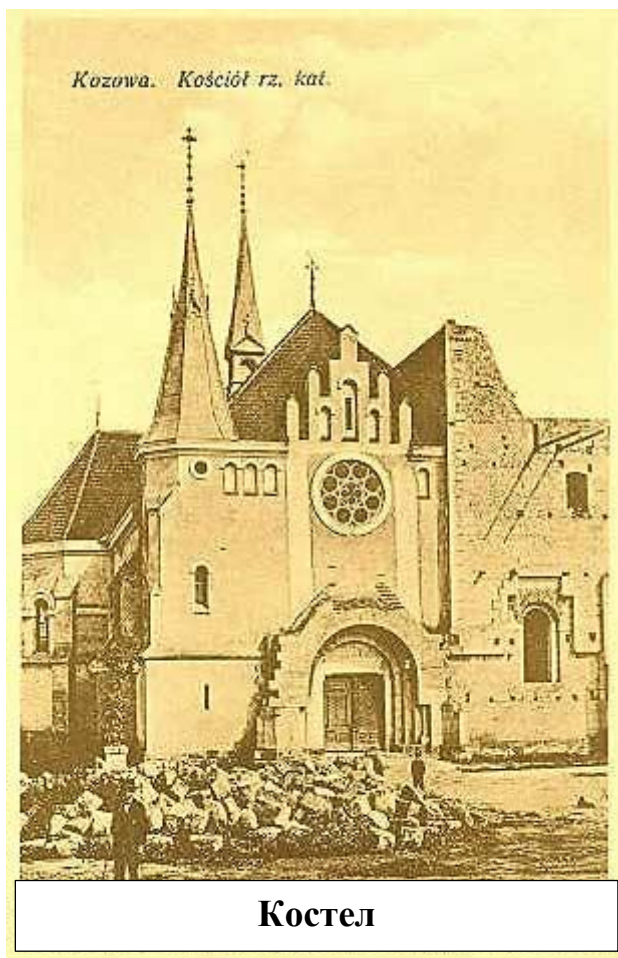
У 1920–30-х роках. у Кривчі діяли відділення різних єврейських партій та організацій. У 1928 р. на гроші одного з вихідців із Кривчі було збудовано Народний клуб, який став центром культурного життя євреїв містечка.

3 липня 1941 р. Кривче зайняли частини вермахту. Було створено юденрат. Восени 1941 р. працездатні євреї були відправлені до робітничих таборів. У жовтні 1942 р. все єврейське населення Кривче було знищено біля міста Борщова.

Козова⁹⁴

Перша писемна згадка – 1440 р. як власність Богдана Скарбка гербу Абданк, сина Якуба.⁹⁵ Перебуваючи під владою Польщі (Королівства Польського), вона входила до складу Руського воєводства.

Від 1569 року в документах зазначене як приватне містечко, що розвивалося повільно через часті напади турецько-татарських орд (1515, 1575, 1589, 1621, 1626 роки). 1605 року власник міста Миколай Вольський продав його руському воєводі Станіславу Гольському. Після нього на початку 17 століття — власність магнатів Потоцьких, які збудували замок на кошти, здобуті від експлуатації залежного населення.

У 1621 і 1626 роках татарські загони знов пограбували і спалили Козову. Через часті напади село зростало повільно. 1635 року в ньому налічувалося всього 38 селянських господарств. 1650 р. Козовій було надано магдебургію і право на проведення 11 щорічних ярмарків та щотижневих торгів по четвергах, що сприяло розвитку ремесла і торгівлі. За містом було закріплено 22 лани землі.

У другій половині XVII ст. у Козовій працювали бондарі, кушніри, теслярі, шевці, ткачі. Ремісничі вироби мали збут серед місцевого населення, частково продавалися на ярмарках, де торгували переважно збіжжям і худобою. В містечку було багато незаможного населення: комірників, городників, а також т. зв. Гультаїв — найбільшого люду, позбавленого

будь-якого майна.

У 1667 р. турки і татари спалили містечко й зруйнували замок; донині збереглися підземні ходи, що з'єднували фортецю з містечком.

⁹⁴ Головка В. В. Козова // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка. – Ком. – єж С. 438. – 528 с. : іл. – ISBN 978-966-00-0692-8.; Kozowa // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1883.— Т.IV.— S.573.(пол.)— S. 573.(пол.)

⁹⁵ Anna Sochacka. Skarbek Jakub z Góry h. Awdaniec (zm. 1438) // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa – Kraków, 1997. – t. XXXVIII/1, zeszyt 156. – S. 15. (пол.)

У 1669 р. власник Анджей Потоцький побудував дерев'яний костел (перебудований на кам'яний у 1901 році, знищений радянською владою 1977 року).⁹⁶ У листопаді 1672 року Козову відвідав німецький мандрівник Ульріх фон Вердум, який залишив її опис.

1772 Козова перейшла до Австрії, зберігши статус містечка Бережанського повіту. Це було вже досить велике містечко, у якому налічувалося 263 будники. В центральній частині, т. зв. Старому місті, розміщувалися ринок, ратуша, тут же мешкали урядовці, купці, заможні ремісники. До центру примикали 3 передмістя: Руське, Недбайлівка і Мазурівка. Перші два в основному заселяло українське населення, третє — поляки. 1883 році у Козовій проживало 803 греко-католики, 1510 римо-католиків та 1328 юдеїв.

Наприкінці серпня 1914 року Козову окупувала російська війська. Протягом 1915-1916 рр. і першої половини 1917 року містечко кілька разів переходило з рук у руки. В липні 1917 року його знову захопили австро-німецькі війська. За роки війни в московських катівнях і на фронтах загинуло понад 200 місцевих жителів. Під час Першої світової війни містечко частково зруйноване.

Із проголошенням 1918 ЗУНР комісаром містечка призначено Франца Коковського. Також міським комісаром був нотаріус Володимир Лібман.

У вересні 1920 Козову окупували польські війська.

Діяли товариства «Просвіта», «Січ», «Сільський господар», «Союз українців», «Пласт», «Рідна школа».

У міжвоєнний період містечко було адміністративним центром сільської гміни Козова, а також утворювало власну міську гміну Козова.

На 1 січня 1939-го в Козовій із 6500 жителів було 1450 українців, 3050 поляків, 300 польських колоністів міжвоєнного періоду і 1700 євреїв.⁹⁷

З розвитком торгівлі, після отримання містом Магдебургського права, в Козові поступово з'явилася чисельна єврейська громада, яка заклала дерев'яну божницю, де в третій половині XVII століття. На початку XX століття синагога перебувала в аварійному стані, тому єврейська громада постановила збудувати нову цегляну синагогу. Богослужіння в Новій синагозі розпочалися у 1930 році. Стара дерев'яна синагога була розібрана в 1941 році. Після встановлення радянської влади храм було переобладнано в кінотеатр, а потім у склад. На сьогоднішній день синагога мало чим нагадує

⁹⁶ Костел був побудований в 1669 році. Витриманий в готично-романському стилі він був фундований магнатом Анжеєм Потоцьким. Простояв він доки радянська влада не прийшла в Козову. Поступово переробили його під клуб, потім склад. Оточений він був муром. А в 1979 році він так муляв очі, що був наказ підірвати будівлю. Підривали двічі, першого разу права частина лишилася не зворушеною, через пару днів підривали знову. В підвалах костелу були поховання, всі рештки померлих вибухом викинуло на поверхню. Що сталося з ними не відомо... Взагалі вже на 70-ті роки костел був в занедбаному і аварійному стані. Зараз на місці костелу будують греко-католицьку церкву. <https://7days-ua.com/news/istoriya-mist-i-sil-kozova-arhivni-foto/>

⁹⁷ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 – Вісбаден, 1983 – с. 3.

єврейський храм. Звичайний, не дуже маленький будинок з трикутним порталом головного входу, на чотирьох колонах. Характерні для єврейських храмів архітектурні елементи не збереглися. Тільки підвали зберегли свою автентичність. Від 2012 р. у колишньому храмі розміщувався Козівський краєзнавчий музей (нині — музейний відділ ЦКіД).

Синагога

Варто також зазначити, що в 1920-1930 роках в Козові, громадське життя євреїв було досить активне. В місті було створено громадську організацію євреїв ортодоксів, Єврейську публічну бібліотеку, товариство підтримки ремісників «Яд Харузім».

Завдяки ефективній організації єврейського суспільства, в Бережанському повіті 1920-1930-х рр. була створена розгалужена етнічна бібліотечна мережа.

У вищеозначеному переліку окремо згадано існування Єврейської народної бібліотеки у містечку Козова, яке на той час знаходилося у складі Бережанського повіту.⁹⁸ Статут місцевого громадського товариства «Єврейська публічна бібліотека» було передано на затвердження в Тернопільське воєводське правління 11 січня 1929 року. А вже 28 лютого була підтверджена згода на його реєстрацію та запису до відповідного Кадастру. Про це Бережанське повітове староство мало окремо повідомити засновника і голову товариства Емануеля Коппла з попередженням про

⁹⁸ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.133. – арк. 4 зв.

дотримання в своїй діяльності установчих положень.⁹⁹ Доволі дивне уточнення, якщо врахувати, що метою діяльності цієї громадської структури проголошувалося лише організація бібліотеки з видачею книг її членам. У Статуті окремо наголошувалося на позапартійності організації та виключення з її діяльності «всіх політичних тенденцій».¹⁰⁰

А загалом, активізація єврейського громадського життя у 1920-1930-х рр. мала свої прояви в Козові не менші, ніж в повітовому центрі. Зокрема, в містечку широко охоплювали всі форми громадсько-ідеологічного життя євреїв етнічні товариства консервативного характеру, зокрема організація євреїв-ортодоксів. Її цілями, згідно затверджених статутних положень, були: скріплення засад єврейської релігійності; утримання навчальних закладів, базованих на етнічних традиціях навчання та виховання; наукова, економічна, громадська, освітня діяльність на користь єврейства; створення ареалів розселення у Палестині на традиційно-релігійних підставах.¹⁰¹

З 1924 р. в Козові велася активна діяльність серед єврейського громадянства за право створення цього товариства. Було підготовлено масу листів, довідок, прохань.¹⁰² Але лише 30 квітня 1926 р. громадське об'єднання було затверджене і рішенням Тернопільського воєводського правління його дозволено вписати до повітового Кадастру.¹⁰³

Окрім вищеназваного, в Козові згадується декілька єврейських громадських організацій, різноманітних за своїм ідеологічним спрямуванням і напрямками функціональної діяльності. Перше із названих – Товариство підтримки ремісників «Яд Харузім». Його діяльність зосереджувалася у таких напрямках: об'єднання представників ремісничого стану; збереження та підтримка єврейської культури, поглиблення її загального змісту; пробудження до колективного, товаристського життя; підтримка членів громадського об'єднання у випадку бідності чи хвороби «по мірі можливостей каси товариства».¹⁰⁴

Рішеннями Тернопільського воєводського правління від 12 липня та Бережанського повітового староства від 21 липня 1928 року підтверджено створення у Козові товариства «Яд Харузім», при цьому акцентуючи увагу на дотриманні чинних норм державного законодавства.¹⁰⁵

Гуманітарного спрямування була організація «Агідас Ахім», яка діяла в Козові з 1910 року.¹⁰⁶ Її відродження в нових політичних умовах припадає на 1926 р.; з цього часу збережені поточні документи організації підтверджують активну діяльність під новим керівництвом на чолі з Йозефом

⁹⁹ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.131. – арк. 1-4.

¹⁰⁰ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.131. – арк. 1.

¹⁰¹ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.58. – арк. 2-2зв.

¹⁰² ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.58. - арк. 7-14

¹⁰³ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.58. – арк. 15-15зв.

¹⁰⁴ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.78. - арк. 1-2.

¹⁰⁵ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.78. - арк. 3-4.

¹⁰⁶ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.53. - арк. 1-7.

Сатієром.¹⁰⁷ Метою товариства, згідно статутних положень, була моральна та матеріальна підтримка його членів при хворобах чи інших неприємностях, спрямовування їх до спокійного, розміреного життя та роботи.¹⁰⁸ Тобто, перед нами постає товариство такого собі «релаксаційного» характеру.

17 вересня 1939 року в Козову вступили радянські війська. Тут було створено селянський комітет, робітничо-селянську міліцію. Між селянами ділили землю поміщиків та осадників. Одночасно почалася організація колгоспів. Разом з тим нові власті почали арешти і виселення функціонерів політичних партій, “Просвіти”, кооперативів, служителів культу, заможних селян, колишніх польських чиновників. В такій обстановці відновила свою діяльність ОУН, яка повела боротьбу проти більшовиків, що викликало у відповідь хвилю арештів, депортацій. *«У першу неділю, – пише Іван Хоптій, – представники большевицького війська скликали мітинг, на якому "вибрано" тимчасову управу міста з трьох осіб в такому складі: Райхенберг – жид і довгорічний комуніст, Михайло Була та Іван Дулеба – українці. Головну роль і всю владу в тимчасовій управі міста мав у своїх руках Райхенберг¹⁰⁹».*¹¹⁰

Вільгельм Райхенберг виступає на мітингу 7 листопада 1939 року.

Фото: Тернопільський краєзнавчий музей (ТКМФ-803)

¹⁰⁷ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.58. - арк. 8-11.

¹⁰⁸ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.53. - арк. 1.

¹⁰⁹ Вільгельм Райхенберг був кравцем, а разом з тим і довголітнім місцевим "діячем" КПЗУ на псевдо "Юрек", у перші дні німецької окупації 1941 р. – був забитий нацистами.

¹¹⁰ Іван Хоптій Спогад про містечко Козову //Історично-мемуарний збірник "Бережанська Земля" Publisher: "Berezhany Regional Committee" in New York, N.Y., U.S.A 1970 р – С.599-601., <http://halychyna.ca/BZTOC/BZTOC2.htm>

Чимало жителів району – українських патріотів було закатовано органами НКВС при відступі радянських військ у червні 1941 року. Тому прихід німців спершу розглядався як визволення. Та черговий окупант виявився не кращим за попереднього. За період окупації в Козові і навколишніх селах було знищено 5,8 тис. чоловік, переважно єврейського населення. На примусові роботи в Німеччину було вивезено 778 чоловік.¹¹¹

Із спогадів Івана Хоптія: «*Восени 1941 р. німці забрали з Козови першу групу жидів і розстріляли їх у Гайку біля села Комарінки. Решту жидів з усього містечка, зігнали в одну дільницю, з якої зробили «гетто», заборонивши їм звідти виходити. Для виконання доручень наказуваних спеціальним відділом СС-поліції для жидівських справ, жиди мали свою раду "Юденрат". Молодих і здорових жидів гнали до праці. Влітку 1942 р. відбулась масова страта жидів. Тоді прибув до містечка загін спеціально вишколених «лоберменшів» до таких "акцій". Вони ходили по гетті і забирали всіх, хто не встиг сховатись, виводили жидів групами за місто на жидівське кладовище і там їх розстрілювали. Такі акції повтарялися що кілька місяців. Останній морд-розстріл відбувся 8 квітня 1943 р. Забрали решту жидів, а також всіх членів «Юденрагу» і всіх замордували. Відтоді жиди в Козові перестали офіційно існувати, але декільком з них таки пощастило скритися від німецьких облав і вони крадькома переховувались.*¹¹²

Від 3 липня 1941 до 20 липня 1944 — м. Козова під німецько-нацистською окупацією. 21 вересня 1942 року біля 1000 євреїв було депортовано в Белзець у концтабір. У квітні 1943 року 1000, а у червні – понад 400 євреїв було вбито німцями у Козові.

В 2019 р. в Козові відкрили меморіал євреям, розстріляним у 1941-1943 роках.

На північно-східній околиці Козови за вулицями званими Мазури знаходиться велике (за різними даними від 1000 до

2000) поховання євреїв. До Другої світової війни там був єврейський цвинтар, а в часі цієї війни німецькі нацисти розстріляли там багато місцевих євреїв.

¹¹¹ <http://oda.gov.te.ua/kozivska/ua/publication/print/801.htm>

¹¹² Іван Хоптій Спогад про містечко Козову //Історично-мемуарний збірник "Бережанська Земля" //Publisher: "Berezhany Regional Committee" in New York, N.Y., U.S.A 1970 р – С.601., <http://halychyna.ca/BZTOC/BZTOC2.htm>

Копичинці¹¹³

Костел Успіння Діви Марії

Перша письмова згадка про Копичинці у першій половині XIV століття. Відомо з другої половини 14 століття як Копачин, або Копичин в який входили місцевості Капиці (Кабівці), Гора-Мораки, Кардашівка, Голодіївка, Кутець. Принаймні з 4-ї чверти XIV ст. поселенням володіли шляхтичі Копичинські. Завдяки ним Копичинці отримали статус міста. Прандоти Копичинського місто одідижив його син Шимон, одружений із Офкою з Оржка (Ожка), котра з сином Якубом в

1443 році фундувала римо-католицьку парафію, костел.¹¹⁴ Якуб Копичинський був одружений з Катажиною з Фредрів; між ними, стриєм Яном (власником Зарваниці), братом Станіславом виникали майнові суперечки.

Населення міста часто терпіло напади татар і турків. У 1443 році було збудовано фортецю і мурований храм. В 1564 році поселення отримало магдебурзьке право і статус міста.

У 1672 році Копичинці перейшли до Туреччини (завойовані турками-османами), 1688 року повернуті Речі Посполитій в результаті миру в Карловичах, який Річ Посполита уклала з Туреччиною.

¹¹³ П.З. Гуцал.. КОПИЧИНЦІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2008. – 568 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kopychintsi_mst; Petrus J. T. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii w Kopyczyńcach // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. — Kraków. Antykwa, drukarnia Skleniarz, 2009.— Т. 17.— 806 il.— S. 180.— (Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. I).—ISBN 978-83-89273-71-0.(пол.); Богдан Савка Копичинці. Мандрівка через століття (Історичний нарис). – Тернопіль: Джура, 2001. – 580 с.

¹¹⁴В 1618-1625 роках костел був зруйнований. В 1699-1705 роках коштом С. Баворовського було зведено дерев'яний костел. В 1805 році, на місці старого костелу почалося зведення нового храму. Будівництво було завершено лише в 1824 році, через фінансові негаразди та майнові суперечки. В 1824 році костел було консекровано. Споруда храму збереглася до нині. В 1824-1835 роках коштом громади поруч з храмом було зведено плебанію. За часів радянської влади в храмі спочатку знаходилася олійня, згодом пральня, а далі склад хімічних добрив. В 1990 році костел було повернуто римо-католицькій громаді міста.

Микола Баворовський (пом. 1663, представник роду Баворовських) став дідичем частини Копичинець після одруження із донькою Шимона Копичинського, другою внучкою Євстахія (Остафія) Копичинського Барбарою 1647 року. Вони збудували палац на основі оборонної стіни огорожі та башти замку. У 1917 році російські солдати знищили палац.

У 1772 році в результаті першого поділу Речі Посполитої Копичинці перейшли до Австрії.

Копичинецький ринок. Фото 11.02.1911 р.

Будинок повітового суду 1928 р.

З 1809 року Копичинці відійшли до складу Росії в результаті підписання 1807 році Олександром I Тильзитського миру з Наполеоном. У 1815 році Копичинці перейшли знову до Австрії в результаті Віденського конгресу.

Під час польсько-радянської війни Копичинці захоплені Польщею.

Від 1921 року за Ризьким договором у складі Польщі, де Копичинці стали центром повіту Тарнопольського воєводства.

Будинок єврейської гмінни

За пактом Молотова – Ріббентропа Копичинці у складі Західної України було приєднано до СРСР. 17 вересня 1939 року місто зайняла Червона Армія. В січні 1940 року Копичинці стали районним центром.

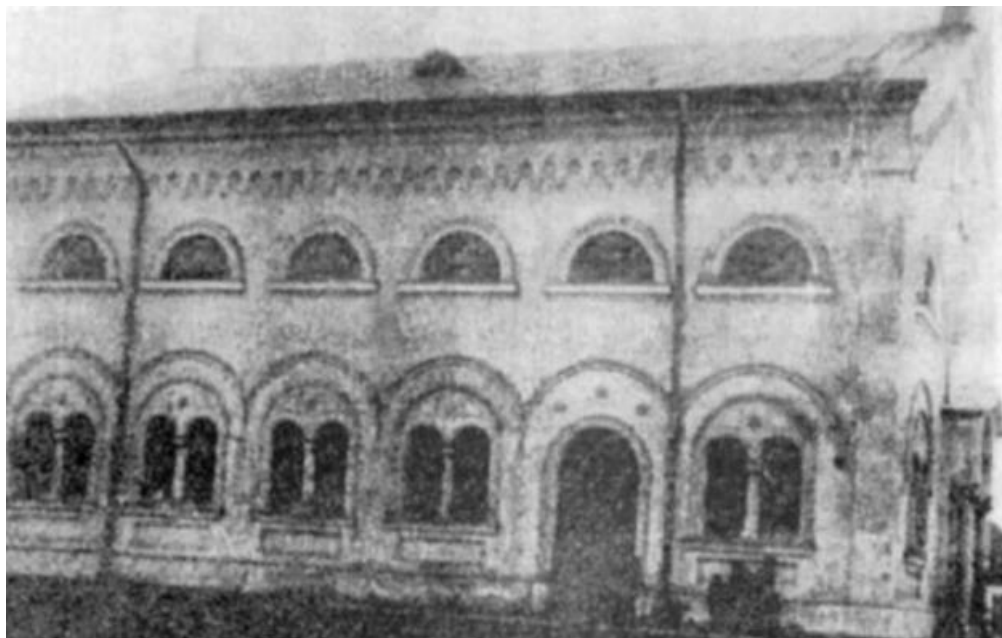
У XVIII столітті в Копичинцях оселяються перші євреї. У 1755 році в Копичинцях на деякий час поселився засновник течії хасидизму Якуб Франк. Єврейська громада продовжувала зростати до початку XX століття. В Копиченцях народився Пінхас Лавон.¹¹⁵

«Копиченці мали кілька малих синагог і одну велику, яка була збудована в кінці XVIII ст., – пише Богдан Савка¹¹⁶, – Божниця (синагога) в середині була гарно, на біблійну тематику, розмальована. Окрасою її були

¹¹⁵ Пінхас Лавон (12 липня 1904 Копичинці, Тернопільська область, Україна — 24 січня 1976, Тель-Авів) — міністр оборони Ізраїлю в 1954–1955, фігурант гучної справи про тероризм. Народився в Копичинцях на Тернопіллі. Вивчав право у Львівському університеті, де zorganizував регіональну організацію «Гістадруту» (Єврейського профспілкового конгресу). Відбув у Палестину (британську підмандатну територію) в 1929. Став лідером «Гістадрут» в 1949 і обіймав цю посаду до 1961. У 1949-1961 був депутатом Кнесету. В 1954–1955 був міністром оборони Ізраїля, але змушений був ганебно залишити цю посаду після звинувачень у причетності до терористичних вибухів у Єгипті. В 1964 році полишив публічну політику внаслідок розходжень з Бен-Гуріоном.

¹¹⁶ Богдан Савка народився 1931 року в Копичинцях на Тернопільщині в сім'ї селянина, український письменник, громадський діяч, педагог, краєзнавець. В 1948 року закінчив Копичинецьку СШ №1. Відмінник народної освіти УРСР, СРСР. Навчався у Кременецькому учительському інституті (1950–1951 рр., нині ТНПУ), 1961 року закінчив Чернівецький університет (нині національний університет імені Юрія Федьковича). Після цього працював на посаді учителя та директора у школах Гусятинського району. За фахом — педагог-історик, був методистом райметодкабінету відділу освіти, міським головою. Засновник товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка в районі. Понад 10 років — незмінний голова Гусятинського районного та Копичинецького товариства «Просвіта».

мідні канделябри та колони. Знищена була відділом гітлерюгенд в серпні 1941 року. Тоді ж вона була і пограбована. В Копичинцях було два єврейські цвинтарі... Обидва цвинтарі були знищені в час німецької окупації, плити надгробні використані для ремонту доріг і хідників. У місті євреї мали свою гміну, яка знаходилась у будинку сьогоднішнього банку. Тут був її уряд, архів, чотирикласна (єврейська) школа, союз єврейських купців, банк, каса взаємодопомоги, школа танців, спортивний клуб «Трумпельдор». Напередодні Другої світової війни довгий час презесом єврейської гміни був адвокат Геллер, сіоністську організацію очолював Р. Роллер... Жило в Копичинцях і багато євреїв комуністичної орієнтації, які з приходом 1939-го року в місто більшовиків стали до співпраці з ними в різних урядових установах: міські раді, НКВС (міліції), стали таємними агентами... Євреї-комуністи Шапіро, Валах, Крамп, Рабінович дістали керівні посади в органах влади і міліції».¹¹⁷

Єврейська синагога

Від 7 липня 1941 до 23 березня 1944 тривала німецька окупація міста.

Вже в перших днях окупації сім євреїв-комуністів, серед них Андерман, Валах, Розенталь, Шапіро, за злочини проти українського народу були засуджені на смерть і страчені. Масових розправ і погромів євреїв в місті завдяки старості адвокату Капустинському, не було. 12 липня 1941 року було оголошено, що всі мешканці єврейської національності повинні на правому рукаві носити білу повязку з голубою зіркою Давида. Євреям було заборонено ходити по головній вулиці, займатись фотографією, запроваджено поліційну годину та інші заборони Тоді ж, для керівництва єврейською громадою, в місті був створений юденрат, який повинен був

¹¹⁷Богдан Савка Копичинці. Мандрівка через століття (Історичний нарис). – Тернопіль: Джура, 2001. – С. 156-159. – 580 с.

відповідати за адміністративну діяльність, дотримання порядку і, перш за все, скрупульозно виконувати всі розпорядження німецької та української адміністрації.¹¹⁸

Поряд з юденратом з єврейської людності була утворена поліція – ордункдінст. Шефом юденрату став Герман Роллер, який своєю брутальною поведінкою з євреями нічим не відрізнявся від гестапівців. Не краще поводитись члени юденрату лікар Шметерлінг, Шіндлер, Купферберг, Фестінг, Вебег. Шефом єврейської поліції був Фозель Шметерлінг.¹¹⁹

Вже на початку 1942 року євреїв з міста стали відправляти до таборів примусової праці, що були відкриті у Великих Бірках, Глибочку і Кам'янках.

Гетто (1942 – початок 1943 рр.).¹²⁰ Тут перебувало близько 6 тис. єврейського населення з Чорткова, Товстого та інших містечок. Гетто було обгороджене дерев'яним парканом. В'язнів утримували в жахливих антисанітарних умовах, морили голодом, виділяючи в день 150-200 гр. сурогатного хліба. Усіх відправляли на важкі фізичні роботи (ремонт доріг, заготівлю дров та лісоматеріалів).

Мешканців гетто нібито відправляли на роботу, натомість групами по 200-300 осіб возили на розстріл до Копичинецького лісу. Протягом 1942 – на початку 1943 рр. було проведено 6 таких акцій: 1) 30 вересня 1942 р. – 50 євреїв було вбито в місті та близько 1 тис. вивезено до Польщі; 2) 15 квітня 1943 р. – 500 євреїв було вбито на станції; 3) 3-4 червня 1943 р. – близько 2 тис. євреїв розстріляли у Копичинецькому лісі; 4) 6-7 червня 1943 р. – близько 1 тис. євреїв знищили на кладовищі в Копичинецькому лісі; 5) 20 червня 1943 р. – близько 300 євреїв розстріляли в Копичинецькому лісі; 6) 15 листопада 1943 р. – під час облави 100 євреїв було вивезено до Чорткова. Загалом нацисти розстріляли від 4 до 6 тис. євреїв. Ті, хто залишилися живими, були змушені переховуватись у підвалах та на горищах. Під час облав розстріли проводили на вулицях та в помешканнях. Частину єврейського населення відправили ешелонами до Белжеця, де їх знищили електричним струмом.

Ланівці¹²¹

В історичних документах Ланівці як одне з великих поселень Волині вперше згадується під 1444 роком, згідно з грамотою короля Казимира XV Ягеллончика, який надав лановецькі землі Панькові Єловицькому (у пізніших документах є посилання щодо заснування 8 січня 1443 року). А в описі Крем'янецького замку за 1545 рік – як власність Кизьминських та Єловицьких, 1565 – власність Гневошів – Єловицьких. Наприкінці XIX

¹¹⁸ Там же.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

¹²¹ Історія Лановеччини: іст.-краєзн. нарис. — Т. : Воля, 2011. — 620 с.

століття Ланівці належали родині графів Жевуських. Офіційно Ланівці отримали міські права та стали містом у 1545 році.

У XV столітті тут споруджується невеликий замок типу укріплений двір на пагорбі між ріками Жирак і Буглівка.

У 1568 році власник міста Сава Єловицький перетворив оборонний двір на замок, додатково укріпивши його штучним ставом. Додаткові оборонні роботи пояснювались зростанням загрози з боку татар.

Восени 1618 року татари зруйнували замок, після чого його не відновлювали.

На місці замку у XVIII столітті Михайло Єловицький спорудив цегляний палац, який за радянської влади розібрали через аварійність. У 1980-ті роки ХХ століття на місці палацу спорудили професійно-технічне училище, яке і зараз перебуває на замчищі. Одна із фортифікаційних оборонних стін частково збереглась.

1793 року, після другого поділу Речі Посполитої, містечко відійшло до Російської імперії та на короткий час стало волосним центром Кременецького повіту Волинської губернії. Місто стало активно розвиватись. В подальшому до 1920 року Ланівці належали до Білорезецької волості Кременецького повіту Волинської губернії.

У 1870 року в Ланівцях діяли церква, костел, 2 синагоги, 3 підприємства, 5 торговельних закладів, млин (зберігся до наших днів), від 1874 року – народне училище, пивна єврея Брімера, нащадки якого виділили кошти на благоустрій меморіалу розстріляним нацистами євреям (про що свідчить відповідний вказівний знак).

До початку Другої світової війни у центральній частині міста проживали переважно євреї (сучасна вулиця Грушевського).

17 вересня 1939 року містечко зайняли війська Червоної армії. Від січня 1940 року Ланівці – районний центр.

В період з 2 липня 1941 по 6 березня 1944 роки Ланівці перебували під німецько-нацистською окупацією. Під час окупації в центрі містечка було створено гето.

Гетто (грудень 1941 – 2 серпня 1942 рр.).¹²² За парканом з колючим дротом у 50 будинках перебувало близько 2 тис. 500 євреїв із селища та з навколишніх сіл Вишгородка та Білозерка. В гетто був один вихід, через який під суворим конвоєм виводили в'язнів на важкі роботи. 1 тис. євреїв було поетапно ліквідовано німецькими карателями шляхом щоденних розстрілів по декілька сотень осіб поблизу Лановецького кладовища. 2 серпня 1942 р. все населення гетто було знищене поблизу єврейського кладовища.

¹²²Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

Єврейське кладовище, м. Ланівці, вул. Гайова.¹²³

Єврейські та українські діти на забаві. м. Ланівці 1930 р.

¹²³ <https://uk.wikipedia.org/wiki.>

Мітинг-реквієм, приурочений 70-літтю розстрілу єврейського населення м. Ланівці. 14.09.2012 р.¹²⁴

Мельниця-Подільська¹²⁵

Перша писемна згадка під назвою Мельниця на початок 12 ст., у зв'язку з будівництвом замку. Фортецю спорудили на горбі, важкодоступному із півдня, заходу та півночі. Вище від укріплення стояла дерев'яна церква, біля неї був цвинтар, який частково зберігся донині. Замок і храм татари неодноразово руйнували, але їх відбудовували місцеві жителі. Цю територію донині називають "На замчиці". Високий берег Дністра під

¹²⁴ <http://www.nebesa.com.ua/m%D1%96ting-rekv%D1%96em>

¹²⁵ В.В. Головка МЕЛЬНИЦЯ-ПОДІЛЬСЬКА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Melnytsya_Podilska; Клименко О. Мельничук Б., Уніят В. Мельниця-Подільська // Тернопільський енциклопедичний словарь: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. - Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. - Т. 2: К - О. - С. 496-497. - ISBN 966-528-199-2.;

Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 marca 1934 r. o zaliczeniu gmin: Tłuste Miasto w powiecie zaleszczyckim i Mielnica w powiecie horszczowskim, województwie tarnopolskiem do rzędu miast. <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19340250186>; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/melnitsa.html>

охороною замку був зручним місцем для будівництва вітрових млинів і заселення цієї території.

Від 1362 – власність литовських князів Корятовичів, від кінця XVI ст. – Лянцкоронських, від 18 ст. – Дунін-Борковських.

11 січня 1767 – на прохання тогочасного власника Францішка Лянцкоронського король Станіслав Август своїм привілеєм надав Мельниці статус містечка і Магдебурзьке право з правом проведення 24 ярмарків на рік.

Колишній палац Борковських

Наприкінці 18 ст. Барбара Лянцкоронська внесла Мельницю як посаг Юрію Дунін-Борковському (гербу «Лебідь»).

У 2-й половині 19 ст. граф Мечислав Дунін-Борковський побудував в Мельниці великий палац, який існував до 1939. Також із кінця 18 ст. тут був класичний двір Дунін-Борковських.

У володінні Дунін-Борковських Мельниця була до 1939. Останнім власником був граф Генрик Дунін-Борковський (1942 його заарештувало гестапо).

Від липня 1920 – під владою Польщі. За тодішнім адміністративний поділом було центром гміни Борщівського повіту Тернопільського воєводства. 1 квітня 1934 – Мельниця отримала статус міста.

Згідно зі шематизмом Станіславівської єпархії 1938 року, у Мельниці-Подільській було 2200 греко-католиків, 1200 римо-католиків (з колонією), 1800 євреїв. Діяла 7-класова мішана школа, з польською мовою викладання. При церкві діяли «Брацтво церковне звичайне» і «Брацтво Апостольства Молитви» (разом 160 членів).

У 1880 р. у Мельниці-Подільській проживало 1429 євреїв (39,7%), 1900 р. – 1200 (33,3%), 1921 р. – 1411 (38,1%), 1931 р. – 1568 євреїв.